

Міністерство освіти і науки України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань

ФІЛОСОФІЯ

Підручник

4-те видання, перероблене

Харків
«Право»
2023

УДК 101(075)
Д18

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 2 від 20 вересня 2019 р.)*

Рецензенти:

О. Є. Висоцька, доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії КВНЗ «Дніпровська академія неперервної освіти»;

М. В. Дяченко, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та політології Харківської державної академії культури

Данильян О. Г.

Д18 Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. – 4-те вид., переробл. – Харків : Право, 2023. – 424 с.

ISBN 978-966-998-484-5

У підручнику висвітлено предмет філософії, її основні функції, показано її роль і значення в житті суспільства. Охарактеризовано історію розвитку філософської думки, її різні напрями та школи. Стисло, доступно і змістовно викладено основні розділи філософії: онтологія, феноменологія, філософія розвитку, епістемологія, методологія, соціальна філософія, антропологія, аксіологія, філософія історії. Підручник створено на основі курсу лекцій, прочитаного в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого.

Для студентів, аспірантів і викладачів закладів вищої освіти, а також тих, хто цікавиться філософськими проблемами.

УДК 101(075)

© Данильян О. Г., Дзьобань О. П., 2013, 2020

© Данильян О. Г., Дзьобань О. П., переробл., 2023

© Видавництво «Право», 2023

ISBN 978-966-998-484-5

Зміст

Передмова	6
-----------------	---

Частина перша СУТНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ, ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА НАПРЯМИ ЇЇ РОЗВИТКУ

Розділ 1. Філософія, коло її проблем і роль у суспільстві	10
--	-----------

§ 1. Світогляд людини, його сутність, структура та історичні типи	11
§ 2. Предмет філософії і коло її основних проблем	18

Розділ 2. Історія розвитку філософської думки:

загальна характеристика	30
--------------------------------------	-----------

§ 1. Філософія Стародавньої Індії	31
§ 2. Філософія Стародавнього Китаю	42
§ 3. Антична філософія	51
§ 4. Філософія середньовічної Європи	71
§ 5. Філософія західноєвропейського Ренесансу	82
§ 6. Філософія періоду Реформації	86
§ 7. Філософія Нового часу	88
§ 8. Філософія епохи Просвітництва та французький матеріалізм XVIII ст.	99
§ 9. Німецька класична філософія	105

Розділ 3. Сучасна світова філософія

§ 1. Загальна характеристика сучасної філософської парадигми	120
§ 2. Ірраціоналістично-гуманістичний напрям у сучасній філософії	122
§ 3. Позитивістська тенденція в сучасній світовій філософії	137
§ 4. Комунікативна філософія	141
§ 5. Постмодерністський напрям у сучасній філософії	143
§ 6. Релігійно-філософські вчення	146
§ 7. Марксистська філософія: класичний і сучасний етапи	152

Розділ 4. Вітчизняна філософська думка: традиції та особливості

§ 1. Філософська думка в духовній культурі Київської Русі	160
§ 2. Філософія українського Відродження та Просвітництва	164
§ 3. Українська філософія XIX – початку XX ст.	172
§ 4. Особливості розвитку української філософії XX – початку XXI ст.	178

Частина друга

КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ ОНТОЛОГІЇ ТА ГНОСЕОЛОГІЇ

Розділ 5. Філософські проблеми буття і матерії	185
§ 1. Філософський сенс проблеми буття.....	186
§ 2. Формування і розвиток науково-філософського поняття матерії.....	189
§ 3. Спосіб та форми існування матерії	195
 Розділ 6. Свідомість: онтологічний статус	202
§ 1. Проблема свідомості у філософії. Генеза свідомості та її сутність	203
§ 2. Структура та функції свідомості	213
 Розділ 7. Філософське вчення про розвиток.	
Діалектика та її альтернативи.....	223
§ 1. Історичні форми та особливості діалектики	223
§ 2. Діалектичні принципи загального взаємозв'язку та розвитку	228
§ 3. Загальні закони розвитку.....	232
§ 4. Категорії діалектики	240
§ 5. Альтернативи діалектики	247
 Розділ 8. Сутність і структура пізнавального процесу	256
§ 1. Пізнання як відображення та діяльність.....	256
§ 2. Діалектика процесу пізнання. Проблема істини.....	264
 Розділ 9. Логіка та методологія наукового пізнання	275
§ 1. Специфіка, рівні і форми наукового пізнання.....	276
§ 2. Поняття методу. Класифікація методів наукового пізнання та їх характеристика	289

Частина третя

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

Розділ 10. Філософське розуміння суспільства.....	298
§ 1. Основні підходи до розуміння суспільства	299
§ 2. Сучасні концепції суспільного розвитку	304
§ 3. Суспільство як система, що саморозвивається	311
§ 4. Розвиток суспільства і динаміка соціальних процесів	319

Розділ 11. Філософське розуміння людини. Людина і суспільство	326
§ 1. Проблема людини в історії філософії	327
§ 2. Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість» та їх взаємозв'язок	333
§ 3. Сутність людини та сенс її життя	340
§ 4. Проблема свободи і відповідальності людини	347
 Розділ 12. Духовне життя суспільства і культура	 354
§ 1. Сутність духовного життя суспільства. Суспільна свідомість	355
§ 2. Культура як специфічна соціальна реальність	367
 Розділ 13. Цінності в житті людини та суспільства	 378
§ 1. Поняття цінності та її загальна характеристика. Цінності й оцінки	378
§ 2. Класифікація цінностей. Ціннісні орієнтації і їх соціальна обумовленість	388
 Розділ 14. Сенс і спрямованість історії	 395
§ 1. Предмет, структура та функції філософії історії	396
§ 2. Концепції філософії історії: від Античності до сучасності	400
§ 3. Проблеми сенсу і спрямованості історичного процесу	405
 Рекомендована література	 415
Алфавітно-предметний покажчик	419

Передмова

Людство увійшло в третє тисячоліття обтяженим безліччю проблем. Найгострішими серед них є міжнародний тероризм, численні регіональні і міжетнічні конфлікти, екологічна, сировинна, продовольча проблеми, поширення наркоманії і СНІДу, пандемія COVID-19, що разом з іншими глобальними проблемами поставили людство на межу виживання. У цій ситуації питання світоглядної орієнтації людини, усвідомлення нею свого місця і ролі в житті суспільства, відповідальності за свої справи і вчинки стають визначальними. У становленні ж світоглядної культури людини філософія відіграє вирішальну роль. Саме філософія допомагає людині вирішувати проблеми її буття, сенсу існування, обґрунтовує пріоритетні цінності в житті суспільства, визначає прийнятні шляхи і способи досягнення цих цінностей.

Суттєвий вплив на долю людської цивілізації у XXI ст. можуть здійснити результати глибоких системних трансформацій, які охопили майже весь світ. На наших очах руйнується загальний світовий порядок, що існував кілька століть, і на його зміну приходить новий. Цей новий світовий порядок суспільствознавці характеризують різними термінами: «інформаційне суспільство», «віртуальне суспільство», «мережеве суспільство», «суспільство постмодерну» та ін. Це також вимагає всебічного філософського осмислення, глибокого філософського аналізу. Свого часу Гегель писав, що філософія особливо потрібна в ті періоди, коли відбувається переворот у житті суспільства..., тому що думка завжди передує діяльності і перетворює її. Усе це свідчить про те, що потреба сучасної людини у філософських знаннях зростає, а її філософська культура стає найважливішою складовою загальної культури, формування якої в сучасних умовах набуває особливого значення.

Значну роль відіграє філософія і в професійній підготовці правника. Адже відомо, що право як сфера людської діяльності тісно пов'язане з філософією. Фундаментальні проблеми права, такі як справедливість, воля і рівність, вина і відповідальність та інші, є одночасно і суттєвими філософськими проблемами, а їхнє розв'язання пов'язане з основними філософськими питаннями про сутність людини і зміст її життя, онтологічну структуру світу і засоби його пізнання. Право, таким чином, уже за своїм духом «філософічне», являє собою «філософію на практиці».

Вивчаючи філософію, майбутній правник освоює навички логічно аргументованого мислення, опановує культуру ведення діалогу, дискусії, усвідомлює соціально-етичні стимули юридичної діяльності, свою відповідальність за її результати. Філософія в цьому сенсі є способом легітимації правової науки, раціональності як вирішальної основи відповідальної і продуктивної практичної діяльності правника.

Отже, уміння усвідомити високий гуманістичний зміст своєї діяльності, обґрунтувати з філософської точки зору власну теоретичну позицію і прийняти практичне рішення є ознакою високого професіоналізму і громадянської чесності правника. Таке обґрунтування, особливо в галузі практичних рішень, не завжди усвідомлюється, однак воно значною мірою визначається домінуючими настановами світогляду правників, і на формування цього світогляду має впливати філософія. Спроби розв'язувати фундаментальні теоретичні проблеми юриспруденції без філософського обґрунтування призводять, як правило, до їхньої релятивізації або догматизації.

Крім того, говорячи про місце філософії в системі вищої юридичної освіти, можна провести аналогію з вивченням іноземної мови. Як знання іноземної мови необхідне для того, аби подолати національно-мовну обмеженість професійного спілкування, прокласти міст до колег-правників з інших країн, так вивчення філософії необхідне для того, аби подолати професійну обмеженість кругозору, прокласти міст до інших сфер знання і культури.

Водночас попри важливість і актуальність цієї дисципліни їй бракує сучасної навчальної та навчально-методичної літератури. Підруч-

ник, який автори пропонують на допомогу студентам та аспірантам у вивченні філософії, покликаний певною мірою заповнити цю прогалину.

Підручник складається з трьох частин. У першій частині розкриваються зміст і призначення філософії, ідеться про багатовікову історію розвитку філософської думки, у тому числі в Україні, розглядаються основні напрями світової філософії. Підвищена увага до історії розвитку філософської думки пояснюється тим, що вивчення філософії необхідно починати з вивчення її історії, адже відомо, що без історії немає і теорії, тому будь-яка наука, що прагне творчого розвитку свого змісту, не може бути байдужою до минулого, до історії своїх ідей, відкриттів, висновків.

У другій частині акцентується увага на вічних проблемах філософії: онтології, філософії розвитку, гносеології, методології тощо. Кожну з цих проблем автори розглядають в історичному ракурсі – від давнини до наших днів.

Останню, третю частину присвячено соціально-філософській проблематиці, питанням філософської антропології, аксіології та філософії історії. Серед них: суспільство та його головні сфери, людина як предмет філософського аналізу, особистість і суспільство, цінності у житті людини та суспільства, зміст і спрямованість історії та ін. Розглядаючи ці проблеми і наводячи різноманітні погляди на них, автори наголошують, що філософія за своєю сутністю є поліфонічною і жодна філософська школа не може мати монополію на істину. Отже, тільки плюралістичний підхід до розгляду будь-яких філософських проблем дозволяє уникнути односторонності й отримати їхнє «об'ємне відображення».

Підручник містить також список літератури, який репрезентує сучасну монографічну та навчальну літературу, а також алфавітно-предметний покажчик. Крім того, до кожної теми запропоновано декілька контрольних запитань. Усе це сприятиме поглибленому оволодінню студентами та аспірантами філософськими знаннями як у ході практичних занять, так і під час самостійної роботи, якій у сучасному навчальному процесі надається все більшого значення. Підручник є стрижнем навчального електронного інформаційного комплексу з філософії, розробленого колективом кафедри філософії Національ-

ного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в рамках упровадження у навчальний процес Болонської системи, що дозволить студентам опанувати основний масив проблем, які вивчає філософія.

Зрозуміло, автори підручника не претендують на вичерпне аналізування поставлених у ньому проблем, а також на володіння істиною в останній інстанції, а тому будуть вдячні за корисні зауваження і пропозиції, що сприятимуть удосконаленню змісту викладеного матеріалу. Висловлюємо щирі вдячність усім, хто допомагав нам у процесі підготовки та оприлюднення цієї праці.

Частина перша

СУТНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ, ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА НАПРЯМИ ЇЇ РОЗВИТКУ

Розділ 1

Філософія, коло її проблем і роль у суспільстві

Термін «філософія» утворюється із сполучення двох грецьких слів: *phileo* – любов та *sophia* – мудрість. Отже, буквально філософія – це любов до мудрості, або, як казали за давніх часів у Київській Русі, «любомудріє». Однак це ще не розкриває її сутності, оскільки одного любомудрія явно недостатньо для того, аби стати філософом, хоча воно і є важливою умовою філософствування. Крім того, залишається відкритим питання: «Що таке мудрість?». Самі філософи відповідали на нього по-різному і мудрствували кожен по-своєму, з чим і пов'язане різне розуміння філософії.

Термін «філософія» приблизно в VI ст. до н. е. ввів славнозвісний математик і мислитель Піфагор. Саме йому належить вислів: «Життя подібне до ігрищ: одні приходять на них змагатися, інші – торгувати, а найщасливіші – спостерігати. Так і в житті одні, подібні рабам, народжуються жадібними до слави і наживи, тоді як філософи – до однієї лише істини». Отже, за Піфагором, сенс філософії – у пошуках істини.

Пояснення та закріплення в європейській культурі слова «філософія» пов'язане з ім'ям Платона (427–347 рр. до н. е.). На його думку, завдання філософії полягає у пізнанні вічних і абсолютних істин, а філософи – це люди, які відкривають таємниці природи і людського життя, учать діяти і жити у злагоді з природою та вимогами самого життя.

Отже, філософія є особливим видом знання – це «софійне», мудре знання та повчання на його основі. До того ж – це не просто абстрактна теорія, а й практична мораль. Часто її пов'язують із світоглядом, називають його основою. Аби така характеристика філософії стала зрозумілою, слід розібратися в тому, яке місце в системі людських знань посідає світогляд, а яке – філософія.

Метою розгляду цього розділу є аналіз феномену світогляду, його структури, історичних типів і особливо філософії, її власної природи і значення в особистому та суспільному житті людини.

§ 1. Світогляд людини, його сутність, структура та історичні типи

Будь-яка філософія є світоглядом, тобто сукупністю найзагальніших поглядів на світ і місце в ньому людини. У систему людських знань термін «світогляд» запровадив німецький філософ *Іммануїл Кант*. Світогляд – невід'ємний атрибут людської свідомості.

Мудрою людина вважається тоді, коли вона має не просто багато знань, а тоді, коли має певне розуміння того, як облаштовано світ, яким є ставлення людини до світу тощо. Коли людина ставить питання про те, чи створений світ, чи існує вічно; чи відбувається все за волею випадку або закономірно; хто така людина; чи можна пізнати світ і впливати на нього; що таке істина і хибність; що таке добро і зло тощо – у ході роздумів над ними формується світоглядне знання. Світогляд включає розуміння людиною навколишнього світу, свого місця у світі, відносин між людиною і світом, сенсу людського життя, усвідомлення соціальних інтересів, ідеалів, життєвих цінностей.

Кожна людина має світогляд, і в кожній людині він індивідуально специфічний. Але чи є між ними щось спільне? І що таке світогляд узагалі? Далі, чи змінюється зміст світогляду протягом життя окремої особи або ж поколінь людей, історично віддалених один від одного? Тобто чи розвивається світогляд? Отже, перед нами одна з одвічних філософських проблем: що таке світогляд людини, як його розуміти, яке його соціальне значення?

У найелементарнішому розумінні слова світогляд – це сукупність поглядів людини на світ і сенс життя. Якщо конкретизувати, то *світогляд* – сукупність узагальнених уявлень про дійсність, які відобража-

ють, розкривають і зумовлюють певне практичне та теоретичне ставлення людини до світу, спосіб сприйняття, осмислення та оцінювання навколишньої дійсності і самої себе як конкретно-історичного суб'єкта пізнання і практики. Наголошуємо, що світогляд – не просто узагальнене уявлення про світ, а форма самосвідомості людини, вузловими категоріями якої виступають поняття «світ» і «людина». Через ці поняття суб'єкт світогляду усвідомлює своє призначення у світі і формує життєві настанови. Відношення «світ – людина» – основне питання світогляду.

Світогляд являє собою складне духовне явище, для якого характерні цілісність, єдність усіх його компонентів. Структуру світогляду становлять і виконують у ньому важливу роль такі елементи.

Узагальнені знання. Вони є основною, інформаційною базою світогляду. Чим більші знання того чи іншого народу або тієї чи іншої людини, то серйознішого підґрунтя набуває відповідний світогляд. Слід зауважити, що до світогляду належать не всі і не будь-які знання, а лише ті, які є життєво важливими для людини, практично і теоретично розкривають сутність стосунків між людиною і світом у кожную історичну епоху.

Переконання. Це внутрішні соціально-психологічні елементи духовності, завдяки яким сприймаються або ж, навпаки, відкидаються світоглядні знання. Переконання – це не тільки інтелектуальна позиція, а й емоційний стан, стійка психологічна настанова, упевненість у справедливості своїх принципів, ідей, поглядів. Тому переконання є одним із необхідних структурних елементів світогляду.

Цінності. Це позитивне або негативне ставлення до явищ навколишнього світу, яке ґрунтується на потребах та інтересах людей, культур певного соціуму. Їх людина засвоює у процесі життя. За змістом і сутністю цінності відрізняються від знань. Знанням притаманне прагнення істини – об'єктивного пізнання реального світу. Цінності втілюють у собі особливе ставлення людей до всього навколишнього відповідно до їх прагнень, потреб, інтересів.

Ідеали. Це світоглядна форма цілеспрямованого відображення дійсності, уявний зразок досконалості, норма, до якої слід іти як до кінцевої мети. Особливість ідеалів у тому, що вони становлять випереджене відображення дійсності. Підкреслимо, що суспільний ідеал виконує не тільки цілеспрямовувальну, а й оцінювальну (аксіологічну) функцію щодо ставлення соціального суб'єкта до об'єкта і до самого